

Hajrudin Hromadžić*

**PRIMJER INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U SOCIJALIZMU:
NACRT STUDIJE SLUČAJA TVORNICE KOMBITEKS BIHAĆ (SFR JUGOSLAVIJA, SR
BOSNA I HERCEGOVINA)**

Sažetak

Tekst je posvećen okvirnom prikazu ekonomsko-socijalnih aspekata tvornice tekstila Kombiteks iz Bihaća (Bosna i Hercegovina), s naglaskom na periodu njezinih najznačajnijih poslovnih rezultata u drugoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća koji prethode propasti kako Kombiteksa tako i većine ostalih industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini (BiH), ali značajnim dijelom i u ostatku nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Članak ima preliminarno-istraživački karakter. Cilj mu je iscrutati rubne okvire, odnosno mapirati Kombiteks u jednu širu društvenu, ekonomsku, kulturnu i političku sliku Bihaća, Bosne i Hercegovine, SFR Jugoslavije, ali i šire. Narativna linija teksta građena je na dvjema paralelnim, ali usko isprepletenim, razinama koje slijede razdoblje dugo tri i pol desetljeća, od nastanka Kombiteksa u drugoj polovici 50-ih do početaka rata u Bosni i Hercegovini u ranim 90-im godinama 20. stoljeća. Jedna je razina, dakle, šire kontekstualna, a druga je posvećena samome Kombiteksu. Člankom želimo naglasiti, te pritom dati i skromni doprinos, važnost analiza i tema u domenama jugoslavenskog nasljeđa iz političko-ekonomskog rakursa, a ne isključivo iz identitetsko-etnopolitičkih i svjetonazorskih perspektiva koje su dugo vremena dominirale u istraživanjima raspada SFR Jugoslavije i njezinih ratova u 90-ima, što doprinosi temeljitijem razumijevanju recentnije povijesti tog prostora, te kompleksnijem pogledu na iskustvo SFR Jugoslavije.

Ključne riječi: *Kombiteks, Bihać, tekstilna industrija, socijalizam*

* Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Sveučilišna avenija 4, HR-51 000 Rijeka, hhromadzic@ffri.hr

1. Uvodne smjernice

Tekst je posvećen okvirnom prikazu ekonomsko-socijalnih aspekata tvornice tekstila Kombiteks¹ iz Bihaća², s naglaskom na periodu njezinih najznačajnijih poslovnih rezultata u drugoj polovici 80-ih godina prošlog stoljeća koji prethode propasti kako Kombiteksova, tako i većine ostalih industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini, ali značajnim dijelom i u ostatku nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Razlozi za propast industrijske proizvodnje na ovim prostorima višestruki su i već dobro nam poznati. Moguće ih je mapirati u širokom rasponu, od ekonomske krize u SFR Jugoslaviji tijekom 80-ih godina 20. stoljeća, nametnutih »mjera štednje« i pukotina u strukturi političko-ekonomskog modela samoupravnog socijalizma, preko krvavog raspada SFR Jugoslavije kroz ratove u 90-im, pa do širih geopolitičkih okolnosti s kraja 20. stoljeća obilježenih raskrojem realsocijalističkih režima u SSSR-u, istočnoj i srednjoj Europi, ali i pojačanom financijalizacijom kapitala, te restauracijom kapitalizma prema neoliberalnom modelu čiji će jedan od posljedičnih simptoma biti i kolaps tekstilne industrije u Europi.

Složenost procesâ industrijalizacije i deindustrijalizacije pripada širem sklopu globalnih društveno-ekonomskih i političkih trendova uznapredovalih tijekom druge polovice 20-og i ranog 21. stoljeća, kako u nekadašnjim socijalističkim tako i u kapitalističkim državama. Primjerice, Greenaway i Nam (1988) bavili su se ulogom međunarodne trgovine u

¹ Kombiteks je tvornički kombinat tekstila pokrenut u Bihaću 1957. godine, prvo pod nazivom Tekstilni Krajiški kombinat, da bi nakon dvije godine fabrika prerasla u Tekstilni kombinat Kombiteks Bihać. Na svojim proizvodnim vrhuncima u 80-im Kombiteks je zapošljavao gotovo 6 000 radnika (od toga 3 200 u Bihaću koji je tada imao oko 45 000 stanovnika) u devet OOUR-a (Osnovne organizacije udruženog rada), ostvarujući 1987. ukupni prihod od 55 milijardi jugoslavenskih dinara (Marjanović, 1987: bez paginacije). Nakon rata (1992.-95.) provedena je neuspješna privatizacija, raskinut je kupoprodajni ugovor i danas je u pravnom statusu Kombiteks d. d. Bihać – u stečaju, bez ikakvih proizvodnih aktivnosti, uglavnom posvećen rasprodaji preostale pokretne i nepokretne imovine.

² Osnovicu prijeratne ekonomije u općini Bihać činila je industrija s preko 50 % ukupne zaposlenosti u gospodarstvu općine. Danas je taj udio više nego duplo manji, iznosi tek nešto više od 24 % (Strategija razvoja općine Bihać 2014.-2023., 2014: 20).

Primjer industrijske proizvodnje...

industrijalizaciji i udjelom režima izvozno orijentirane trgovine na makroekonomske pokazatelje. Korištenjem različitih kriterija i analizom iskustava 41 manje razvijene zemlje među kojima su neke preferirale unutarnje orijentiranu ekonomsku strategiju, a druge izvozno orijentiranu ekonomiju, autori pokazuju da je druga skupina više profitirala, pri čemu ističu da je taj proces, u kontekstu bivše SFR Jugoslavije tijekom 70-ih i 80-ih, bio više usmjeren k zaštiti tadašnjih republičkih tržišta, a manje stvarna izvozno orijentirana aktivnost. Lavopa i Szirmai (2015) pak analiziraju širok spektar promjena globalne produkcijske strukture tijekom proteklih više od pola stoljeća na primjeru 140 svjetskih država, uzevši pritom u obzir dvije dimenzije: sektorsku i geografsku. Nalazi su ove analize višestruki. Najvažnije, na djelu je proces globalne deindustrijalizacije, manufakturni udio u globalnom bruto proizvodu opao je s 20 % 1960. na 12 % u 2012. godini (Lavopa i Szirmai, 2015:12). Pritom je proizvodnja manufakturnih dobara u tzv. zemljama u razvoju porasla s 25 % na više od 50 % u svjetskim razmjerima (Lavopa i Szirmai, 2015:14), cijene usluga rastle su znatno intenzivnije nego cijene manufakturnih dobara, a znatno je porastao i udio proizvodnje temeljen na znanju, visoko razvijenim tehnologijama i obnovljivim prirodnim izvorima energije.

Ovim tekstom želimo naglasiti, te doprinijeti, važnost analiza i tema u domenama jugoslavenskog nasljeđa iz političko-ekonomskog rakursa, a ne isključivo iz identitetsko-etnopolitičkih i svjetonazorskih perspektiva koje su dugo vremena dominirale u istraživanjima raspada SFR Jugoslavije i njezinih ratova u 90-im, što doprinosi temeljitijem razumijevanju recentnije povijesti naših prostora, te kompleksnijem pogledu na iskustvo SFR Jugoslavije. Istovremeno se time upućuje i otvorena kritika samorazumljivosti teza o neumitnosti modela liberalno-tržišnog kapitalizma koji progovara »s kraja povijesti« (Fukuyama, 1994), obilježenog prije svega procesima sveopće privatizacije i zakonskih deregulacija koje im politički asistiraju, te ideološki proklamiranim vrijednostima koje su navodno neupitne, poput kompetitivnosti ili duha poduzetničke inicijative, kao

kontrapunktova predmnijevane neproduktivnosti nasljeđa tzv. socijalističkog mentaliteta.³ Takvi pristupi ukazuju na karakter tzv. tranzicije⁴ ovih prostora. To su, po jednoj strani, procesi prvobitne akumulacije kapitala obilježeni pretvorbenom pljačkom, visokim razinama korupcije, razvlaštenjem društvenih masa od njihova nekadašnjeg kolektivnog vlasništva,

³ Vrlo koristan uvid u ove teme predstavlja temat »Postsocijalizam i tranzicija« objavljen u časopisu za društveno-humanističke teme Kluba studenata sociologije *Diskrepancija*, svezak XIII, broj 19, objavljen u svibnju 2014.

⁴ Ovdje je potrebno uvesti nešto dužu digresiju kroz bilješku. Izvjesno je kako je tranzicija danas pomodan pojam, hiperinflatorno apliciran na cijeli niz društvenih fenomena, opravdano ili ne. No, analiziramo li povijest bavljenja onog što se naziva tranzicijom – tzv. tranzitologiju, s čime se započinje u 70-im, a intenzivira u 90-im godinama prošlog stoljeća, nakon rušenja Berlinskog zida i pada realsocijalističkih režima u istočnoj i srednjoj Europi, opće karakteristike koje je moguće izvući iz radova liberalnih i neokonzervativnih tranzitologa koji prednjače u radovima na ovu temu, poput Rustowa, O'Donnella, Schmittera, Huntingtona, itd., jesu da se ovim terminom, u maniri gotovo evolucijskog determininizma i linearno-progresivističkog poimanja povijesti, označavaju trendovi prijelaza iz jednog društvenog stanja u drugo društveno stanje, iz autokratskih i totalitarnih u konsolidirane demokratske režime parlamentarne politike koje obilježavaju duh višestranačja, navodna ekonomska stabilnost i obećani prosperitet, kulturalna liberalizacija i tomu slično. Naše razumijevanje procesa tranzicije na ovom mjestu, naravno, potpuno je oprečno svemu prethodno navedenom. Zagovaramo tezu da pojam tranzicija gotovo nužno priziva potrebu za uporabom pridjeva *takozvana*, čime se želi ukazati na potencijalnu ambivalentnost, ali prije svega i ideološkičnost ovog termina, to jest na mjesto, značaj i ulogu tzv. tranzicije u kontekstu ideologije i političnosti, s onu stranu puke »samorazumljivosti« pojma i njegova značenja. To nas dovodi do niza prijelomnih pitanja: koje su to ideološke prakse na djelu kada govorimo o tzv. tranziciji? Što bi bio sukus temeljne funkcije tzv. tranzicije kao ideologema? Još konkretnije, ime čega ili ime za što je tzv. tranzicija? Na taj će način postavljena pitanja i zadani konteksti nužno voditi potrebi za razumijevanjem, interpretacijom i smještanjem tzv. tranzicije u relacijski i problemski suodnos s fenomenima aktualne hegemonije u procesima restauracije liberalnog kapitalizma, to jest vrijednosti koje obilježavaju ovaj sustav poput: aproprijacije i perpetuacije kapitala, privatizacijskih procesa u tranziciji, komercijalizacije i komodifikacije sve širih aspekata društvenog života, trendova neokolonijalizma i autokolonijalizma, društvene pauperizacije na (polu)periferiji i tomu slično. Na djelu je pojam čija je temeljna ideološka funkcija markiranje, odnosno zaklanjanje kontradikcija i antagonizama koji se nalaze u temeljima liberalnog kapitalizma. U tom se svjetlu tzv. tranzicija nadaje kao permanentan, nikad do kraja dovršen i uvijek navodno deficitaran proces vječite »prilagodbe« marginaliziranih prostora, poput primjerice postjugoslavenskog prostora, novim geopolitičkim i ekonomskim parametrima hegemonijskih režima kapitalizma s kraja 20. i u 21. stoljeća.

visokim porastom nezaposlenosti itd.; a po drugoj, blisko srodnoj strani, i procesi neokolonijalnog tipa razvidni kroz ovisnost o bankarsko-financijskom sektoru špekulativnog kapitala u stranome vlasništvu, rastu javnog duga i deficitu. Stoga se kao smisljeno nameće pitanje kakvom tipu kapitalizma, svojstvenom našoj tranziciji, svjedočimo na ovim prostorima? Slijedeći raščlambu Nölke i Vliegenthart (2009) o različitim tipovima kapitalizma svrstanih u tri široka modela kapitalističke ekonomije: liberalno-tržišni, koordinirano tržišni i tržišno ovisni; koje oni apliciraju na analizu slučaja tranzicijske središnje i istočne Europe, nudi nam se zaključak kako su prostori postsocijalističke Europe, uz razlike koje karakteriziraju pojedine zemlje,⁵ završili u trećem modelu tržišno ovisne ekonomije (*Dependent Market Economy (DME)*) kojeg obilježava visoka razina ovisnosti o stranome kapitalu kao preduvjeta za kakvu-takvu stabilnost nacionalne ekonomije.

Sve su brojnija istraživanja i radovi koji ukazuju na neke od prethodno spomenutih elemenata u povijesnim iskustvima jugoslavenskog prostora. Jedno je takvo istraživanje o kontinuitetu društvenih sukoba u Hrvatskoj u razdoblju 1987.-1991., koje se provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba, s ciljem da na mikrorazini društveno-povijesne analize opiše transformativni prijelaz sukoba, čiji je karakter krajem osamdesetih bio prvenstveno klasni, u sukob s početka devedesetih, tada bitno određen etno-nacionalnom logikom. Istraživanje koje je u tijeku, do sada je rezultiralo s dva objavljena rada kojima se koristimo i u ovom tekstu (Ivčić i dr., 2014; Cvek i dr., 2015). Također, jedan od značajnijih znanstvenih doprinosa ovim temama predstavlja istraživanje Jakea Lowingera, provedeno u svrhu izrade doktorske disertacije, kojim autor pokazuje da prvi radnički štrajkovi u SFR Jugoslaviji, posebice oni rudara s početka 80-ih, nisu bili motivirani etničkim, već radnim, socijalno-klasnim motivima i problemima koji su nastali

⁵ Autori se bave analizom Češke, Poljske, Mađarske i Slovačke, te njihovim komparativnim prednostima nastalim zbog uvođenja modela tržišno ovisne ekonomije. Te se komparativne prednosti, zaključuju, ogledaju u institucionalnim komplementarnostima između obrazovanog, ali nisko plaćenog, radništva, potom transfera tehnoloških inovacija unutar transnacionalnih gospodarstava, te zaštite kapitala preko direktnog inozemnog investiranja (Nölke i Vliegenthart, 2009).

Primjer industrijske proizvodnje...

kao posljedica tadašnjih »mjera štednje« nametnutih SFR Jugoslaviji od Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke, što je razvidno i analizom medijskih sadržaja (analizirao je 1 500 članaka objavljenih u jugoslavenskom tisku tijekom 1980-ih) koji su pratili ta turbulentna događanja (Lowinger, 2011). Potrebno je spomenuti i nekoliko recentnih doktorskih disertacija koje su srodne ovdje predloženim pristupima.⁶

Zašto bi primjer Kombitekso bio relevantan za analizu po pitanju prethodno navedenih problemskih motiva procesâ industrijalizacije, deindustrijalizacije i reindustrijalizacije, te jugoslavenskog političko-ekonomskog modela socijalističkog samoupravnog socijalizma u kontekstu bihačke regije, Bosne i Hercegovine i SFR Jugoslavije?⁷ Najmanje su tri razloga za to. Kao prvo, upravo je tekstilna industrija, već od druge polovice 60-ih nadalje, bila pokretačka snaga ekonomskog razvoja, ubrzane modernizacije i široke radno-društvene emancipacije bihačke regije, te je primjer na osnovu kojeg je moguće zagovarati nosivu tezu koju ćemo pokušati elaborirati i argumentirati kroz tekst: u slučaju Kombitekso radilo se o realiziranom modelu izvozno orijentirane tržišne ekonomije u kombinaciji s visokim razinama

⁶ Primjerice, Ivan Rajković se u nedavno obranjenju doktorskoj disertaciji (*Struggles for moral ground: problems with work and legitimacy in a Serbian industrial town*, The University of Manchester, Social Anthropology, 2015) bavio danas sredovječnim, nezaposlenim i politički neorganiziranim bivšim radnicima nekadašnjeg giganta jugoslavenske automobilske industrije Zastava iz Kragujevca, čemu je posvetio 17 mjeseci terenskog, antropološko-etnografskog istraživanja. Deana Jovanović se pak u u sklopu izrade doktorske disertacije (također na Sveučilištu u Manchesteru, na Odsjeku za socijalnu antropologiju), bavi istraživanjem specifičnih odnosa u lokalnoj zajednici (grad Bor u Srbiji) posljedično obilježenim nekadašnjom važnošću velike lokalne, a u tzv. tranziciji uništene, rudarsko-topioničarske firme, sjećanja na nju i budućih projekcija/nadanja stanovnika ovog grada u kontekstu distopijski sumorne postindustrijske i postsocijalističke zbilje.

⁷ Kombitekso je naravno tek jedan od brojnih primjera o kojima je moguće govoriti i pisati na ove teme u kontekstu bihačke regije, Bosne i Hercegovine, pa i nekadašnje SFR Jugoslavije. Nezaobilazna referenca slučaj je prehrambenog giganta iz 70-ih i 80-ih godina, kombinata Akrokomerc iz Velike Kladaše, koji je sredinom 70-ih zapošljavao oko 13 000 radnika. »Afera Agrokomerc« iz 1987. i posljedični početak kraja ovoga poduzeća, s političkim kontroverzama i brojnim nerazjašnjenim okolnostima koje povezuju raspad jugoslavenske federacije i složene okolnosti rata u BiH (1992.-.95), daju »slučaju Agrokomerc« veliku težinu i važnost koja zavrjeđuje posebnu opsežnu studiju što ostaje kao istraživački zadatak za nadolazeće vrijeme.

Primjer industrijske proizvodnje...

dosegnutih radničkih prava i socijalne zaštite karakterističnih za socijalističke države. Drugo, Kombiteks je bio pravi mali industrijski gigant u okvirima dosegnute razine ekonomskog razvoja Bihaća i regije. U bilješki broj 1. ovoga teksta već je navedeno kako je 1987. godine zapošljavao oko 3 200 radnika i radnica samo u Bihaću koji je tada imao oko 45 000 stanovnika, što znači znatno preko 10 % ukupne radno sposobne populacije grada. Konačno, aktualna zbivanja u nekim bivšim Kombiteksovima podružnicama, poput Bebi-Trikoa u Kulen-Vakufu, ukazuju na globalne suvremene trendove koji na mjestima nekadašnjeg klasičnog sektora industrijske proizvodnje, preko procesa privatizacije, vide poslovne prilike iz domenâ tercijarne, postindustrijske, ekonomije.⁸

Ovaj tekst ima preliminarno-istraživački karakter. Cilj mu je iscrtati rubne okvire, odnosno mapirati Kombiteks u jednu širu društvenu, ekonomsku, kulturnu i političku sliku Bihaća, Bosne i Hercegovine, SFR Jugoslavije, ali i šire. Pritom je potrebno naznačiti objektivne limite i otežavajuće okolnosti prilikom istraživanja Kombiteksova. Moguće ga je istraživati antropološki (u kombinaciji s korištenjem, primjerice, metoda dubinskog i polustrukturiranog intervjua s nekadašnjim radnicima i radnicama, kao i zaposlenicima iz upravljačkih struktura firme) ili sociološko-urbanistički, kao prostor svojevrsne heterotopije.⁹ No, problem nastaje

⁸ Naime, početkom 2014. potpisan je ugovor o prodaji »Bebi-Triko«-a njemačkoj kompaniji Atlantis vcap d.o.o. čime je započet proces preobrazbe ovog nekadašnjeg industrijsko-proizvodnog kapaciteta u *Art and Community* centar s elementima kulturnih kreativnih industrija i naglaskom na aktivnostima iz domenâ suvremene umjetnosti, turizma, ekologije, održivog razvoja, agro biznisa, uz socijalno inkluzivnu politiku suradnje s lokalnom zajednicom.

⁹ Heterotopija se bez izuzetka povezuje s Michelom Foucaultom. To je pojam-koncept kojim Foucault označava »druge prostore« određene liminalnošću između mjesta i prostora koji nisu niti ovdje, niti tamo, koji su na potezu između utopija i distopija. U tom je smislu heterotopija svojevrsan paralelni prostor fizičke reprezentacije ili aproksimacije utopije (više o konceptu heterotopije u Foucault, 2013). Ako ovaj koncept, u vrlo proširenom smislu, apliciramo na primjer Kombiteksova i sličnih tvorničko-proizvodnih kapaciteta izniklih pod okriljem socijalističke modernizacije, potom možemo na tim primjerima prepoznati niz heterotopijskih prostora oblikovanih socijalističkom ideologijom poslovno-organizacijske i socijalno-životne politike tkanja organske cjeline između radnika, njihovih obitelji, tvornice, te društvene zajednice općenito: zdravstvene ambulante,

Primjer industrijske proizvodnje...

ako imate ambiciju, što je bila prvotna intencija autora ovog članka, nekog tipa fukoovskog pristupa u maniri dekonstrukcije arheologije epistema, to jest arhivskog istraživanja i analize proizvedenog vlastitog diskursa o sebi samima, na način kako su to napravili, primjerice, kolegice i kolege u jednom dijelu spomenutog istraživanja tvornice Borovo, analizirajući časopis kojeg je tvornica redovito objavljivala, *Borovo – Tjednik Jugoslovenskog kombinata gume i obuće Borovo*. Naime, iako je Kombiteks od 1964. godine objavljivao svoj list, čemu je prethodio bilten tijekom prvih sedam godina postojanja firme, ne postoji sačuvani arhiv istog! Primjećuju to i autori prigodničarske publikacije objavljene povodom 30-godišnjice osnivanja ovoga kombinata, jedinog opsežnijeg dokumenta koji na jednom mjestu objedinjuje povijest ove firme, kada u kratkom poglavlju naslovljenom *Informisanje*, između ostaloga znakovito navode:

Prava je šteta što se u svakodnevnoj žurbi zaboravilo da se te silne štampane i emitovane informacije i reportaže nađu na jednom mjestu, pa bi se danas raspolagalo s više podebelih knjiga, svojevrsnom dokumentacijom. (Marjanović, 1987:bez paginacije)

Narativna linija teksta bit će građena dvjema paralelnim, ali usko isprepletenim, razinama koje će slijediti razdoblje dugo tri i pol desetljeća, od nastanka Kombiteksa u drugoj polovici 50-ih do početaka rata u BiH u ranim 90-im godinama 20. stoljeća. Jedna će razina, dakle, biti šira kontekstualna, a druga je posvećena samome Kombiteksu. Iako je Kombiteks nastavio s proizvodnjom i tijekom rata (1992.-1995.), naravno u znatno smanjenom obujmu i uglavnom za logističke potrebe Armije BiH, te, kao što je već spomenuto i u prvoj bilješci teksta, formalno-pravno postoji i danas kao firma u stečaju, ovdje nas prvenstveno zanima povijest ovog proizvodnog kombinata u razdoblju njegove afirmativne faze tijekom jugoslavenskog socijalizma. Intrigantni aspekti vrlo sumnjivih okolnosti pod kojima je, kroz rat uglavnom očuvana i još uvijek proizvodno itekako upotrebljiva, imovina Kombiteksa ispod cijene

restorani društvene prehrane, dječji vrtići, stambene jedinice izgrađene za radničke obitelji, radnička ljetovališta na moru, itd.

rasprodavana pod etiketom »starog željeza« u prvim poslijeratnim godinama, ostaje važnim motivom za neko buduće istraživanje.

2. Razrada okvira za socijalno-ekonomsku i povijesnu studiju slučaja tvornice Kombiteks

Vrijeme osnivanja i pokretanja rada Kombiteksa u drugoj polovici 50-ih godina 20. stoljeća znakovito je. Poznato nam je da se, u političkom smislu, radi o periodu konsolidacije jugoslavenskog socijalističkog režima nakon raskida sa sovjetskim staljinizmom krajem 40-ih, što je za posljedicu imalo veće okretanje i postupno otvaranje SFR Jugoslavije prema Zapadu. Rana etapa obnove nakon kraja Drugog svjetskog rata, obilježena centraliziranom ekonomijom, razvojem temeljenim na teškoj industriji i tendencijama k naglom prijelazu iz agrarno-poljoprivredne u industrijsku zemlju, već sredinom 50-ih biva u sve većoj mjeri nadomještena proizvodnim politikama temeljenim na lakoj industriji i proizvodnji robe široke potrošnje. U tom se periodu razvija i autentičan model jugoslavenskog radničkog samoupravljanja, kao alternativa sovjetskom državnom socijalizmu, pri čemu su nosive odlike ovog modela bile tendencije ka decentralizaciji države, što će biti okrunjeno Ustavom SFRJ iz 1974., te »definiranje vlasništva nad sredstvima proizvodnje kao društvenog, a ne državnog« (Ivčić i dr., 2014:9).

Razdoblje je to i tzv. jugoslavenskog privrednog čuda (1955.-1961.). Naime, niti jedna druga zemlja u Europi nije imala višu stopu industrijsko-proizvodnog rasta u tom razdoblju (iznosila je 13 %) (Duda, 2005:45). Politički zamah u leđa takvim trendovima dao je 7. Kongres Saveza Komunističke Jugoslavije (SKJ), održan 1958. godine u Ljubljani, na kojem se uvodi prepoznatljiv diskurs potrošačke kulture, apelira se na podizanje potrošnje stanovništva u skladu s ekonomskim razvojem, naglašava se potreba za boljim usluživanjem potrošača itd. (Duda, 2005:44-47). Također, što je za kontekst analize Kombiteksa i njegovih proizvodnih kapaciteta, kao i jugoslavenske tekstilne industrije općenito, izuzetno važno, u SFR Jugoslaviji je već od 1952. moguće detektirati znakovite promjene u javnim medijskim diskursima i reprezentacijama po pitanju mode i odjevnih trendova, kao i s njima povezanim rodnim

Primjer industrijske proizvodnje...

ulogama. Naime, u novopokrenutim modnim časopisima (bili su to *Ukus* u Beogradu i *Svijet* u Zagrebu), do tada dominantan javno-medijski i ideološko-politički konstruiran lik aseksualne heroine partizanke-udarnice zamjenjuje ikonizirana vizura moderne »socijalističke dame«, suvremene žene koja prati nove modne stilove i trendove (Velimirović, 2013). Povijesno sagledano, ovakvi su trendovi u svojevrsnom suglasju s razvojem potrošačkog društva i kulture na Zapadu, posebice u SAD-u. Upravljačke strukture Kombiteksa vrlo su brzo postale svjesne važnosti razvoja spomenutih poslovnih aspekata, te su ulagali u promotivni marketing, dizajn, organizirali kolekcije i modne revije, prezentirali se na sajmovima itd.

Tekstilni kapaciteti u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini tijekom 50-ih obilježeni su uvozom sirovina (pamuk, vuna, sintetička i kemijska vlakna te prediva), te uvozom tehnoloških procesa, strojeva, boja i kemikalija. Uvozilo se zapravo sve osim radne snage, zbog čega je bilo neophodno realizirati strategije plasmana proizvoda na inozemna tržišta i paralelno razvijati vlastite proizvodne kapacitete. Takav razvojni zamah, u vidu proizvodnje tekstilnih vlakana, boja, kemikalija i strojeva, u BiH je, za razliku od srodnih tvornica u drugim jugoslavenskim republikama (primjerice, OHIS u Skopju, Yufon u Ljubljani ili Viskoza u Loznici), ostao trajno potkapacitiran, iako se shvaćalo da tu leži ključ trajnog razvoja ove industrije (Hrelja i Šabanović, 1996:228). Znajući to postaje jasnije zašto su Kombiteksovu Osnovnu organizaciju udruženog rada (OOUR) Predionica (ostali OOUR-i bili su: Una, Triko-Una i EMTG u Bihaću, Cazinka u Cazinu, Lepa Radić u Bosanskoj Krupi, Novitet u Bosanskom Novom, Grutex u Grudama i Bebi Triko u Kulen Vakufu), koji je pokrenut 1961., nazivali srcem Kombiteksa. To je bio vrlo važan proizvodni pogon firme namijenjen proizvodnji prediva i u drugoj polovici 80-ih proizvodio je godišnje devet milijuna kilograma pamučnog prediva, a zapošljavao je preko tisuću radnika i radnica (Marjanović, 1987:bez paginacije). Što se tiče strukture radnog kadra Kombiteksa, ona je u svojim počecima bila vrlo skromna. Godine 1957. tamo je radilo 47 radnika, od čega 33 bez zanimanja, 2 priučena, 6 sa završenom trogodišnjom školom i 3 visokokvalificirana radnika, stoga je započeto dovođenje stručnih kadrova iz drugih krajeva Jugoslavije (Marjanović, 1987:bez paginacije).

Primjer industrijske proizvodnje...

Od 60-ih godina u SFR Jugoslaviji je primjetan sve izraženiji prijelaz prema otvorenijoj ekonomiji i povećanju proizvodne učinkovitosti. No, nakon spomenutog šestogodišnjeg privrednog čuda, pojavljuju se prvi problemi koji se očituju u izrazitom padu industrijskog rasta, porastu uvoza i stagnaciji izvoza, a plaće su premašivale rast produktivnosti. Stoga se pristupa opsežnoj privrednoj reformi, smanjuje se uloga države u ekonomiji i od 1965. govorimo o relativno autentičnoj verziji jugoslavenskog tržišnog socijalizma. SFR Jugoslavija ulazi i u međunarodne ekonomske asocijacije. 1964. postaje pridružena članica Comecona,¹⁰ 1965. GATT-a,¹¹ a 1968. sklapa prve ugovore s tadašnjom Europskom ekonomskom zajednicom, pretečom današnje Europske Unije (Duda, 2005:46). Na tim primjerima može se iščitati politička perspektiva tadašnje Jugoslavije, balansiranje između dva hladnoratovska bloka i traženje vlastitog puta koji će se najkonkretnije realizirati u Pokretu nesvrstanih, službeno pokrenutom 1961. pod vodstvom Tita, egipatskog predsjednika Namera i indijskog državnika Nehrua. Također, SFR Jugoslavija sredinom 60-ih doslovno se otvara u vidu otvaranja svojih granica, što je dobrim dijelom bilo uzrokovano i snažnim porastom nezaposlenosti u Jugoslaviji te istovremeno potrebom zemalja sjeverne i zapadne Europe za nekvalificiranom i polukvalificiranom radnom snagom koju je Jugoslavija imala. Bili su to počeci društvenog trenda stvaranja kulture jugoslavenskog gastarbajterstva.¹²

¹⁰ *Council for Mutual Economic Assistance*; ekonomska organizacija koja je pod vodstvom SSSR-a od 1949. do 1991. okupljala zemlje bivšeg istočnog bloka i ostale zainteresirane socijalističke države svijeta, a nastala je kao odgovor na Organizaciju europske ekonomske suradnje zapadnog bloka.

¹¹ *General Agreement on Tariffs and Trade*; započet nakon Drugog svjetskog rata, preteča današnje Svjetske trgovinske organizacije.

¹² Fenomen gastarbajtera znakovit je i sveobuhvatan u ekonomskim, političkim, socijalnim i kulturnim karakteristikama nasljeđa jugoslavenske povijesti, stoga zaslužuje mnogo širu razradu od onog što mi na ovom mjestu, uzevši u obzir primarne problemske kontekste rada, možemo ponuditi. Stoga, umjesto daljnje elaboracije, zadovoljit ćemo se tek citatom Borisa Budena (2015) koji ovaj fenomen interpretira u (trans)historijskom ključu: »Gastarbajter/ica je dijalektičko kopile jugoslavenskog samoupravnog socijalističkog sistema, živa metafora njegovih iznevjerenih obećanja ali i izraz njegove vitalnosti odnosno kreativnog potencijala. Istodobno on/a je rani simptom naše suvremenosti. U historijskom trenutku u kojem se javlja on/a,

Primjer industrijske proizvodnje...

U Kombiteksu se u ovom desetljeću, na temelju prethodno spomenute proizvodnje pamučnog prediva, od 1962. godine razvijaju specijalizirani tehnološki kapaciteti koji uključuju tkanje pamučnih tkanina, pletenje pletiva od pamuka, dorađivanje tkanina i pletiva, konfekciju donjeg veša, konfekciju odjevnih predmeta za djecu i ostale uzraste, laku konfekciju, konfekciju trikotažnih odjevnih predmeta za sport i rekreaciju, konfekciju posteljine itd. Te je godine predionički kapacitet u Kombiteksu 20 000 vretena (Hrelja i Šabanović, 1996:236). Istovremeno kolektiv raste, te se i kadrovska struktura firme poboljšava. Godine 1960. u »Kombiteksu« je zaposlen prvi inženjer, a četiri godine kasnije i diplomirani inženjer. Organizira se obrazovanje kadrova koje do 1967. ima interni karakter u vidu Kombiteksove škole kadrova, a potom se uspostavlja suradnja sa srednjim tehničkim školama, prvo s Tehničkom školom u Dugoj Resi pored Zagreba, a potom i sa srednjom Tehničkom školom u Bihaću i područnim tekstilnim odjeljenjima pri tehničkim školama u Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu i Cazinu (Marjanović, 1987:bez paginacije). Ovakve trendove potrebno je promatrati u kontekstu kako praktičnih industrijsko-proizvodnih potreba tako i u kontekstu prosvjetiteljskih politika obrazovanja radništva u duhu socijalističkog tipa modernizacije i emancipacije.

1970-e su izuzetno turbulentno razdoblje u povijesti, koje će u bitnoj mjeri odrediti početak nekih gospodarskih i socijalnih trendova čija aktualnost ne jenjava, upravo obratno, do današnjih dana. Ekonomski su obilježene velikom naftnom krizom,¹³ spomenutom

kao njegov preuranjeni vjesnik, najavljuje svijet globalnog kapitalizma koji od lika s margine zaostalih društava evropskog juga, radnika migranta, stvara ljudsku paradigmu svog nezadrživog napredovanja.«

¹³ Tzv. prva naftna kriza izazvana je u jesen 1973. godine. Službeno se radilo o porastu cijena nafte na svjetskim tržištima koje je, tvrdilo se, bilo nužno zbog navodne nestašice ovog važnog derivata i imalo je izravne posljedice na cjelokupnu svjetsku ekonomiju. U praksi je to, pak, bilo novo geopolitičko preustrojavanje snaga s pomoću smišljenog izazivanja ekonomske krize, pri čemu je špekulacija s cijenom naftne sirovine iskorištena kao alatka za financijsko ojačavanje američkih naftnih kompanija koje su u središtu ovog hegemonu, kao i dolara jer su se transakcije na naftnim tržištima obavljale isključivo u američkoj valuti. Srodnom scenariju svjedočimo i danas preko niske cijene barela nafte. Na djelu je pokušaj smanjenja snage i uloge Rusije na svjetskoj političko-ekonomskoj i vojnoj sceni.

Primjer industrijske proizvodnje...

restauracijom neoliberalnog kapitalizma pod agendom tzv. čikaške škole,¹⁴ dokidanjem modela tzv. zlatnog standarda,¹⁵ što je povezano s počecima pojačane ekonomske monetizacije i financijalizacije kao smjernica prema danas nam dobro poznatom i aktualnom modelu burzovno-špekulativnog »casino« kapitalizma koji počiva na rizičnim derivatnim mešetarenjima na financijskim tržištima te permanentno producira nove krize s kojima kapitalizam konstantno ojačava u interesu besramno bogate manjine, proizvodeći pritom pošasne socijalno-klasne učinke i otvarajući nove spirale javnog duga kao dominantne

¹⁴ Tzv. čikaška škola ekonomije, unutar koje je najpoznatiji predstavnik Milton Friedman, smatra se jednom od akademskih, makroekonomsko-teorijskih udarnih snaga u promociji i zagovaranju neoliberalnog ekonomsko-političkog modela. Etablira se, znakovito, tijekom ranih 70-ih godina 20. stoljeća na tragu oštih kritika kejnzijanskog modela državnog intervencionizma u ekonomske tokove (stupa tzv. socijalne države blagostanja) i zagovara potpuno suprotna gledišta prema kojima bi trebalo omogućiti maksimalnu autonomiju tržišta i supremaciju tržišnih odnosa, te ograničiti mogućnosti uplitanja države, to jest vlasti, na svega nekoliko područja (primjerice, vojska, policija, pravosuđe). Ekonomisti čikaške škole dobit će prvu povijesnu priliku za praktični eksperiment svojih teza u Čileu 1973., nakon vojnog državnog udara i smaknuća demokratski izabranog socijalističkog predsjednika Allendea i postavljanja generala Pinocheta na vlast, čemu je kumovala američka vojno-obavještajna agencija CIA. Više no indikativno je da će Friedman 1976. godine dobiti Nobelovu nagradu iz ekonomije za doprinos monetarnoj teoriji, svega dvije godine nakon što će ta ista nagrada biti dodijeljena austrijskom političkom filozofu Friedrichu von Hayeku, središnjoj figuri Društva Mont Pèlerin koje neposredno nakon kraja Drugog svjetskog rata nastupa s neoliberalnih pozicija neoklasične ekonomske teorije i zagovaratelja slobodnotržišnog uređenja društva. Kako Hayek, tako i Friedman, bit će među uzorima britanskoj premijerki Thatcher i američkom predsjedniku Reaganu, dvjema ključnim osobama za političku promociju neoliberalizma u 80-im godinama. Za opsežniji uvid u ovu problematiku pogledati studiju Davida Harveya, *Kratka povijest neoliberalizma*.

¹⁵ Zlatni standard je model monetarnog sustava prema kojem se vrijednost valute pojedine države određivala s pokrićem u njezinim rezervama zlatnih poluga. U povijesnoj praksi ovaj se model etablira nakon Drugog svjetskog rata kao još jedan oblik američke hegemonije. Naime, velika većina svjetskih zemalja vezala je tečaj svojih valuta uz američki dolar, a SAD su za uzvrat osiguravale stabilnost cijene zlata. Zbog turbulentnih političko-ekonomskih prilika u svijetu, američki predsjednik Nixon 1971. ukida zlatni standard čime valute gube svoju materijalnu vrijednosnu podlogu, što je predstavljalo uvertiru u aktualnu monetarnu politiku financijsko-špekulativnog bankarskog sustava.

paradigme vladanja danas.¹⁶ Posljedično tomu, ovo je i epoha početaka raskroja modela tzv. socijalne države blagostanja.¹⁷ Istovremeno na Zapadu, u ovom razdoblju, pratimo i znakovit prijelaz s klasične industrijske proizvodnje prema sve brojnijim vidovima tzv. postindustrijske

¹⁶ Javni dug prometnuo se, uz mehanizam državnog deficita, u ključni model putem kojeg se danas provode neoliberalne politike discipliniranja i porobljavanja cijelih država i naroda. Svakako je najpoznatiji primjer te vrste Grčka, kojoj slijede i ostale zemlje s tzv. europske periferije. Više uvida u ovu problematiku nudi ekonomist, bivši grčki ministar financija, Yanis Varoufakis u knjizi *Globalni minotaur*. Korisno je također pročitati intervju na ovu temu s povjesničarom, politologom i aktivistom Èricom Toussaintom i slovenskom sociologinjom Majom Breznik.

¹⁷ Koncept i realizirani model socijalne države blagostanja u nizu tzv. zapadnih zemalja tijekom druge polovice 20. stoljeća obično se povezuje uz spomenutog američkog ekonomistu Johna Maynarda Keynesa i njegov makroekonomski projekt državnog intervencionizma – to jest jačanje uloge države u regulaciji tržišnih i financijskih ekonomskih tokova. Keynes, jedan od najvažnijih ekonomskih teoretičara 20. stoljeća, je iz primjera američkog gospodarskog kraha s kraja 20-ih godina prošlog stoljeća izvukao zaključak da neke ekonomske probleme razvijenih kapitalističkih gospodarstava nije moguće rješavati bez neposrednog uplitanja i angažiranja države, čime je njegova ključna studija *The General Theory of Employment*, prvi put objavljena 1936., postala svojevrstan kanon političke ekonomije državnog kapitalizma. No, ono što je pritom bilo od presudne važnosti jest činjenica da su Keynesove ideje naišle na odobravanje i praktičnu podršku tadašnjeg američkog predsjednika Franklina D. Roosevelta koji u 30-im godinama 20. stoljeća, na tragu Keynesovih analiza i teza, a također motiviran katastrofalnim društvenim posljedicama recesije i krize prouzročene neodgovornim poslovanjima bankara i financijera, pokreće sveobuhvatan program poznat pod nazivom *New Deal*, temeljen na reformi financijskog tržišta, podizanju poreza na dobit, visokim stopama zapošljavanja koja su bila omogućena državnim poticajima u industrijsku proizvodnju i izgradnju javne infrastrukture. Moglo bi se reći da su ključno važne povijesne okolnosti koje su odredile uvjete za realizaciju tzv. socijalno pravednijeg kapitalizma države blagostanja u Zapadnoj Europi, Skandinaviji i Sjevernoj Americi između 1945. i 1975. okolnosti socijalno-klasnog kompromisa kojem su se morali prikloniti kapitalistički centri moći i elite zbog provođenja ekonomskih i društvenih politika državnog intervencionizma kejnezijanskog tipa. Slijedom obimnih investiranja u industrijsku proizvodnju koja je u tim desetljećima na svojim vrhuncima na Zapadu, profilira se figura pravednije plaćenog industrijskog radnika-proletera sa svim pripadajućim socijalnim beneficijama u sferama zdravstva, obrazovanja, mirovinske i socijalne skrbi, itd. Važan je i politički kontekst realne moći socijalističkog bloka na čelu sa SSSR-om, kao i evidentna snaga komunističkih i socijalističkih partija u nizu europskih zemalja poput Francuske, Italije ili Grčke, kao i proskribirana povijesna sprega između kapitalizma i poraženog fašizma tijekom Drugog svjetskog rata.

Primjer industrijske proizvodnje...

ekonomije, dok sve važnije i veće multinacionalne korporacije preseljavaju svoja proizvodna postrojenja na istok, prvenstveno u Aziju koja nudi velika tržišta jeftine radne snage u ogromnim mnogoljudnim državama, poput Kine i Indije, koje u ovom razdoblju započinju s polaganim otvaranjima prema svijetu. Ovi se trendovi ponajbolje oslikavaju upravo u domeni tekstilne industrije i proizvodno-radnih uvjeta u zemljama kao što su Bangladeš, Indonezija ili Pakistan. Razlozi koji će se pokazati presudnim za preseljenja proizvodnih kapaciteta velikih firmi sa zapada na istok bili su jeftinija i brojna potplaćena radna snaga, radno-zakonodavna i porezna deregulativa koja ide na ruku korporacijama na uštrb radnika, nepostojanja ekoloških standarda zaštite u proizvodnji te koruptivne političke elite ovih zemalja.

SFR Jugoslavija u 70-im je godinama obilježena nekim tipom poluliberaliziranog oblika socijalizma, iako će političke prilike s početka 70-ih koje donose naznake liberalno-demokratskih političkih trendova, prije svih pokret znan kao Hrvatsko proljeće, donekle biti suspregnute od konzervativnih partijskih struja. Svojevrсна konsensualna rezultanta ovih prijevora je i Ustav SFRJ-a iz 1974. kojim je Jugoslavija zapravo pretvorena u konfederaciju republika s visokim stupnjem njihove pojedinačne autonomije, sve do prava na samoopredjeljenje koje će u 90-im biti i realizirano. U ekonomskom smislu, na djelu je kombinacija elemenata planskog gospodarstva s tržišnim, uz visoku razinu autonomije poduzeća. To je razdoblje ekonomsko-razvojne stagnacije. Spomenuti kreditni zajmovi dogovoreni s Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) i Svjetskom bankom u prethodnom desetljeću, dolaze na naplatu. Od ukupno dvanaest tzv. *stand-by* aranžmana koje je SFRJ potpisala s MMF-om, njih pet potpisano je u 70-im. Posljedično, raste i vanjski dug zemlje i 1979. iznosi 19,3 milijarde USD (Ivčić i dr., 2014:11).

Kombiteks pak u ovom desetljeću, posebice od 1978. kada se bilježe značajniji financijski rezultati, započinje svoj izrazitiji razvoj, koji će, usprkos svim poteškoćama koje su se ticale širih trendova, potrajati sve do kasnih 80-ih. Tomu je svakako doprinijelo intenziviranje ulaganja u modernizaciju opreme i praćenje tehnoloških noviteta. Tako je u okviru predioničkih kapaciteta Kombiteksa montirano 10 000 vretena 1970., 9 600 vretena 1976.

Primjer industrijske proizvodnje...

(oba je puta montažu izveo Krušik iz Valjeva, Srbija), a iste je godine ugrađeno i 4 000 turbina (investitor je bila čehoslovačka firma Investa) (Hrelja i Šabanović, 1996:236). Također, uspješno se realizira izvozno orijentirana proizvodnja, pri čemu posebice treba spomenuti dugogodišnju proizvodno-tehničku suradnju s talijanskom firmom Cantonificio Cantoni s kojom je potpisan ugovor o suradnji 1970. godine. Italija je, nakon Savezne Republike Njemačke, bila drugi najveći uvoznik Kombiteksovih proizvoda, a od neeuropskih zemalja najznačajniji je bio izvoz u SAD, Irak, Libiju i Angolu. O kakvim se poslovnim rezultatima radilo, posebice sagledano iz današnje perspektive, dovoljno svjedoči podatak da je u to vrijeme godišnji izvoz samo jednog Kombiteksovog OOUR-a – Cazinke u Libiju, iznosio oko 500 000 USD godišnje. Kombitek je na svojim razvojnim vrhuncima ostvarivao 26 % direktnog izvoza, a ostatak je realiziran preko suradnje s drugim jugoslavenskim firmama poput Jugotekstila, Centrotekstila, Unitexa, Markotexa, Jugoexporta, Partizana, Brodokomerca itd. (Marjanović, 1987:bez paginacije).

U 80-im godinama politička, ekonomska i društvena situacija u SFR Jugoslaviji postaje prilično sumornom. Država tone u još dublju stagnaciju koja je direktna posljedica daljnjeg porasta inozemnog duga, odnosno novih *stand by* aranžmana s MMF-om (sedam ih je potpisano u razdoblju 1980.-1991.). Inflacija raste, dinamika izvoza se usporava, raste ovisnost o uvozu, što je rezultat ograničenja kvota za izvoz koje nameće Europska zajednica, a uvjeti za daljnja zaduživanja na međunarodnim financijskim tržištima nepovoljni su (visoke kamatne kreditne stope). Nestašice osnovnih potrepština postaju uobičajena stvar, a broj obustava rada, to jest štrajkova, kao posljedica mjera štednje kojima je SFR Jugoslavija izložena pod pritiskom međunarodnih kreditora i vjerovnika, eksponencijalno rastu: od 235 štrajkova 1980. u kojima je sudjelovalo 13 504 zaposlena do 1 685 štrajkova 1987. u kojima je sudjelovalo 288 686 zaposlenih (Ivčić i dr., 2014:13). Naravno, evidentan je i porast etničkih, međunacionalnih tenzija u jugoslavenskim republikama, premda treba još jednom naglasiti, što i u uvodu teksta spomenuta Lowingerova studija dokazuje, da štrajkovi, posebice s početka 80-ih, nisu bili motivirani etničkim, već radnim, socijalno-klasnim motivima i problemima. Kako to slikovito, u analizi štrajka koji se u ljeto 1988. odigrao u

Primjer industrijske proizvodnje...

tvornici Borovo iz Vukovara, zaključuju Cvek, Ivčić i Račić (2015:8), »kada kreću u svoj pohod na savezni parlament, Borovčani to ne čine kao Hrvati ili Srbi, već kao ljudi koji sve teže preživljavaju od svoga rada«; zagovarajući time jednu od nosivih teza koje dokazuju u radu: da su uvjeti za podjele među radnicima Borova stvoreni oko problema raspodjele sve oskudnijih materijalnih resursa, a ne etničko/nacionalnim predznacima. Rastakanje jugoslavenske državne zajednice koje je započeto, već rečeno, početkom 70-ih s evidentnim posljedicama prelaska s unitarističkog modela na republičke nacionalizme, dovelo je do jačanja republičkih partijskih elita, što je u konačnici rezultiralo i okolnostima da su sporna problemska pitanja radnih kolektiva upućivana upravo političkim elitama u republičkim tijelima partije jer središnjih tijela koja bi radničke interese artikulirala nije ni bilo (Ivčić i dr., 2014:10).

I pored svih ovih negativnih i otežavajućih okolnosti Kombiteks uspjeva dosta dobro poslovati i u 80-im. Izvoz na međunarodna tržišta primarni je prioritet firme. 1982. vrijednost izvoza Kombitekse iznosi 12,9 milijuna USD, a ukupni prihod 1987, 55 milijardi dinara, što je porast od 12,5 puta u usporedbi s periodom 1981.-1986. Ukupna vrijednost Kombiteksove imovine iste je godine iznosila 38 milijardi dinara, što ga je uvrštavalo u red srednje velikih radnih organizacija u SFR Jugoslaviji (Marjanović, 1987:bez paginacije). Ipak, u ovom je razdoblju Kombiteks osjetno iznad jugoslavenskog prosjeka prema kriteriju prihoda od izvoza: 27 % naspram svega 8 % u Jugoslaviji (Marjanović, 1987:bez paginacije). Znakovito je da se po pitanju izvozno-tržišne orijentacije firme progovara u stilu globalne hegemonijske retorike tog vremena koja nominalno ima drugi, neoliberalni, ideološki predznak: naš je stav da *nema alternative*:¹⁸ izvoz je glavni zadatak proizvodnih programa (Marjanović, 1987:bez paginacije). Stoga se bez puno rizika u pogrešku može ustvrditi kako je u SFR Jugoslaviji

¹⁸ Sintagma *nema alternative* naglašena je i podcrtana u ovom kontekstu jer želi ukazati na jednu od znamenitijih i češće citiranih izjava već spomenute britanske premijerke Margaret Thatcher. Radi se o tzv. TINA (*There is no alternative*) kojom Thatcher kratko i jasno zagovara povijesnu neminovnost sprovođenja neoliberalnih kapitalističkih reformi u Velikoj Britaniji tijekom 80-ih koje će imati razarajuće učinke po britansku radničku klasu, sindikate, javna dobra i usluge, odnosno model socijalne države općenito.

tijekom 80-ih praktično napušten model samoupravnog socijalizma, te nadomješten nekom formom (liberalno) tržišne ekonomije.

3. Umjesto zaključka

Umjesto sumiranja već izrečenog, u kratkom ću zaključku izvesti nekoliko razmišljanja i teza o našem sadašnjem trenutku u ekonomsko-društvenim parametrima te ponuditi lekcije koje je moguće naučiti iz primjera kakav je u ovom tekstu obrađena firma Kombiteks. Evidentno je da se radilo, barem od sredine 60-ih nadalje, o izvozno orijentiranoj tržišnoj ekonomiji, ostvarivoj u uvjetima deklarativno-normativne ideološke matrice samoupravnog socijalizma koja je bila obilježena i visokim stupnjem radnih i socijalnih prava, djelomičnom radničkom participacijom u politici odlučivanja i poslovanja, pravednijom redistribucijom realizirane dobiti i tomu slično, u usporedbi s današnjim kontekstom. Upravo je na tom tragu moguće pronaći razloge zašto današnja nominalna ukazivanja, znakovito obilježena neokolonijalnom putanjom utjecaja od središta političke i ekonomske moći prema marginalnim periferijama, koja opetovano proizvode diskurzivnu retoriku koja navodno cilja k potrebi uspostave izvozno orijentirane i konkurentne tržišne ekonomije, nemaju nikakvu stvarnu moć unutar dominantnog modela liberalnog kapitalizma u njegovoj inačici pauperizirane, razvlaštene margine. Razlog za to je prozaičan: ovim društvima i pseudodržavama takva uloga u ovakvom tipu hegemonijskog poretka jednostavno nije ni namijenjena. Upravo suprotno, unutar političko-ekonomske paradigme neoliberalizma i geopolitike današnjice, ovim društvima i kvazidržavama dodijeljeno je mjesto obilježeno sintagmom *dužničko ropstvo*, gdje su pozicije kreditora, bankara, financijaša, investitora i vjerovnika na jednoj, te društava preplavljenih razvlaštenim radnicima, nezaposlenim, besperspektivnim generacijama i potrošačima na dug na drugoj strani, nepremostivo razdvojene. Kako bi takvo stanje stvari za početak bilo shvaćeno, potom prerađeno, te moguće nadiđeno, na djelu treba biti svojevrsna »budućnost prošlosti« (*futures past*), u smislu društveno i povijesno prilagođenog konteksta prilikom aplikacije ovog koncepta kojeg Reinhart Koselleck tretira putem otvorenog pitanja: koja je vrsta iskustva iznikla s nastankom modernosti (Koselleck, 2004)?

Primjer industrijske proizvodnje...

Na tragu toga prikladan bi odgovor spomenutim jalovim demagoškim tlapnjama dominantne hegemonije, o tome kako nas vrli novi svijet realiziranog progresa i sreće –sve pod okriljem liberalno-demokratske politike i njoj pripadajuće tržišno-kapitalističke ekonomije, koja nam se upravo kao model raspada pred očima – čeka »odmah tamo iza prvog ugla«, nakon što prođemo nužne muke i tzv. dječje bolesti karakteristične za tzv. tranzicijsko razdoblje, mogao biti sljedeći: recentna povijest prostora nekadašnje SFR Jugoslavije, posebice ona između 50-ih i kasnih 80-ih 20. stoljeća, uči nas kako se bolja budućnost ovog prostora već dogodila u njegovoj netom okončanoj prošlosti te da se uputne lekcije i nauk za vrijeme pred nama treba crpiti upravo iz te i takve, ponovno sagledane, analizirane, prerađene i aplicirane prošlosti, to jest iz iznova naučene povijesti vlastitosti koja je imala univerzalističko-emancipacijski društveni karakter. Model jugoslavenske državne zajednice i njemu pripadajuća političko-ekonomska matrica samoupravnog socijalizma, bez obzira na sve poteškoće s kojima se susretala, još će dugo vremena biti povijesnim izvorom nepresušnih imaginacija i inspiracija o mogućim načinima realizacije društveno pravednijeg svijeta.

Literatura:

- Breznik, Maja (2015). intervju, Maja Breznik: Samo se blok država može oduprijeti diktatu vjerovnika, *Novosti*, 9. prosinca 2015., <http://www.portalnovosti.com/maja-breznik-samo-se-blok-drzava-moze-oduprijeti-diktatu-vjerovnika>, (22. 1. 2015.)
- Buden, Boris (2015). The gasterbajters, *Klub Mama / Multi medijalni institut*, <http://www.mi2.hr/2015/11/the-gastarbajters/> (10. 1. 2016.)
- Cvek, Sven; Ivčić, Snježana; Račić, Jasna (2015). Jugoslavensko radništvo u tranziciji: »Borovo« 1989., *Politička misao*, 52(2):7-34
- Duda, Igor (2005). *U potrazi za blagostanjem: O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb: Srednja Europa
- »Postsocijalizam i tranzicija« (2014), *Diskrepancija*, 13(19)
- Foucault, Michel (2013). O drugim prostorima, *Peščanik*, <http://pescanik.net/o-drugim-prostorima/>, (31. 1. 2016.).

Primjer industrijske proizvodnje...

Fukuyama, Francis (1994). *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Greenaway, David; Nam, Hyun, Chong (1988). Industrialisation and Macroeconomic Performance in Developing Countries under Alternative Trade Strategies, *Kyklos* 41(3):419-435

Harvey, David (2013). *Kratka povijest neoliberalizma*, Zagreb: VBZ.

Hrelja, Kemal; Šabanović, Ismet (1996). *Strategija razvoja Unsko-Sanskog Kantona*, Sarajevo: Institut Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Ivčić, Snježana; Nekić, Martina; Račić, Jasna (2014). »Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?« Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ, *Diskrepancija*, 13(19):6-23

Koselleck, Reinhart (2004). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press

Lavopa, Alejandro; Szirmai, Adam (2015). *Industrialisation in Time and Space*, UNU-MERIT Working Paper Series, 2015-039, Maastricht: The United Nations University – Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology, <http://www.merit.unu.edu/publications/working-papers/abstract/?id=5836>, (31. 5. 2016.)

Lowinger, Jake (2011). *Economic Reform and the "Double Movement" in Yugoslavia: an Analysis of Labor Unrest and Ethno-nationalism in the 1980s*, Proquest: Umi Dissertation Publishing

Marjanović, Boško (ur.) (1987). *Kombiteks*, Bihać: Radna Organizacija Kombiteks, Tekstilni kombinat Bihać

Nölke, Andreas; Vliegenthart, Arjan (2009). Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe, *World Politics*, 61(4):670-702

Rajković, Ivan (2015). *Struggles for moral ground: problems with work and legitimacy in a Serbian industrial town*, PhD dissertation, Manchester: Social Anthropology, University of Manchester

Strategija razvoja općine Bihać 2014.-2023. (2014), Bihać: UNDP i SDC

Toussaint, Èric (2015). intervju, Èric Toussaint: Dug svake zemlje zasluŹuje analizu, *Novosti*, <http://www.portalnovosti.com/eric-toussaint-dug-svake-zemlje-zasluzuje-analizu>, 12.

listopada 2015., (22. 1. 2015.)

Varoufakis, Yanis (2015). *Globalni minotaur*, Zagreb: Profil

Velimirović, Danijela (2013). Kad kupovina nije rasonoda: Źenstvenost, moda i potrošnja u FNRJ (1952.-1961.), u Hošić, Irfan (ur). *PaŹnja! Odjeća, umjetnost, identitet*, Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću, str. 29-41

Hajrudin Hromadžić*

**AN EXAMPLE OF INDUSTRIAL PRODUCTION UNDER SOCIALISM:
THE DRAFT OF THE CASE STUDY OF THE FACTORY KOMBITEKS BIHAĆ (SFR
YUGOSLAVIA, SR BOSNIA AND HERZEGOVINA)**

Abstract

The article outlines economic and social aspects of the textile factory Kombiteks Bihać (Bosnia and Herzegovina), with emphasis on the period of its most important business results in the second half of the 80's of the 20th century that preceded the collapse of Kombiteks, as well as most other industries in Bosnia and Herzegovina (BiH), and in a significant part of the rest of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The article has a preliminary research character. It aims to draw the boundary frames of the theme, and mapped Kombiteks in a broader social, economic, cultural and political landscape of Bihać, Bosnia and Herzegovina, SFR Yugoslavia and beyond. Narrative line of the text is built on two parallel, but closely intertwined levels, following a long period of 35 years, since the start of Kombiteks in the second half of the 50's to the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina in

* Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Sveučilišna avenija 4, HR-51 000 Rijeka, hhromadzic@ffri.hr

Primjer industrijske proizvodnje...

the early 90's of the 20th century. One level of the article is, therefore, broader contextual, and the second is dedicated to Kombiteks itself. I would like to emphasize with the article, and provide at least a modest contribution, the importance of analysis of the topics in the domains of Yugoslav heritage from political and economic points of view, contrary to identity ethno-political perspectives that have long dominated in the research studies dedicated to the breakup of SFR Yugoslavia and its wars in the 90's. It is a contribution to a more complex understanding of the recent history of our region, and the SFR Yugoslav experience.

Key words: *Kombiteks, Bihać, textile industry, socialism*